

УДК 347.4

І.І. ЗОЗУЛЯК, Харківський національний
університет внутрішніх справ

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ

Ключові слова: уявлення, істотні умови, договір

З'ясування уявлень про істотні умови договору є необхідним для того, щоб дійти до первісної їх сутності та зумовленості з'явлення у договорах. Це надасть можливість виявити найбільш вагомі детермінанти таких умов, що є найбільш стійкими протягом сторіч. Отже, при аналізі чинного законодавства та новітніх договірних конструкцій, що в ньому з'явилися буде можливість виявити дійсно нові тенденції у встановленні істотних умов договору та проаналізувати їх необхідність. До речі, деякі з цих начебто нових для нашого права договорів, такі, як рента, управління майном насправді мають давню історію, отже з цієї позиції дослідження істотних умов договору у еволюційному розрізі може з'явитися корисним.

Не виключено, що аналіз уявлень про істотні умови договору надасть можливість виявити ті, що з часом втрапились підходи до встановлення істотних умов договору чи їх елементи, що були безпідставно забути та з огляду на реформування сучасного цивільного права на приватницьких засадах можуть бути наразі відновлені.

Спроби проаналізувати еволюцію договірного права вже проводились дослідниками у різні часи. Так, В. Дудченко спробував дослідити виникнення договору з часів Стародавнього Риму [1, с.103]. Втім, такому аспекту як виникнення істотних умов договору приділено менш уваги, окремо це питання майже не розглядалося.

Отже, окремого аналізу істотних умов договору в їх еволюційному розвитку проведено не було, через що повного уявлення про розвиток таких умов досі не сформовано. Це утруднює предметне дослідження істотних умов на науковому рівні, не дає повної мож-

ливості виявити їх у співвідношенні з іншими умовами та близькими за змістом поняттями, що вживаються поряд з істотними умовами.

Метою цієї статті є дослідити розвиток уявлень про істотні умови договору. Завданнями, що цьому сприяють, є виявити існуючі підходи, позиції, погляди вчених-цивілістів на істотні умови договору протягом розвитку цивільного права; виявити походження й вживання категорії «істотні умови» поряд з іншими схожими категоріями; виявити позитивний еволюційний досвід щодо регулювання істотних умов договору.

Не буде перебільшенням сказати, що витоки істотних умов договору слід починати шукати без відриву від самого договору, який був вперше докладно регламентований за часів Стародавнього Риму. Так, В. Дудченко висловлює слушну думку, що теорію договору започаткували давні греки і римляни [1, с.103]. Важливо передбачити, що коректно проводити дослідження істотних умов договору саме з часів Стародавнього Риму, оскільки уявлення про договір з тих часів мало змінилися. Так, у титулі XVI «Про договори» другої книги Дигестів Юстиніана зазначено: § 2. Договір – це співпадання бажань двох чи декількох осіб про одне й теж і їхня згода. При цьому слово *conventio* має загальний смисл і стосується всього про що домовляються ті, хто знаходиться в ділових стосунках заради укладення угоди [1, с.103]. З цього випливає, що за часів Стародавнього Риму договір був принаймні двосторонньою угодою, було важливо з приводу чого домовляються, отже виникали певні договірні умови. Сучасне право надаючи поняття договору, що міститься у ст.626 ЦК України встановлює, що це є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну, або припинення цивільних прав та обов'язків. Отже, є вірним порівнювати за сутністю договірні конструкції Стародавнього Риму та у наш час, що стосується й істотних умов договору, оскільки мова йде про близькі за змістом категорії, а саме про згоду

двох чи більш сторін, що встановлює цивільні права і обов'язки.

Щодо істотних умов договору велика увага приділялася предмету. Так, М.Х. Хутиз відзначав, що будь-який договір створювався як би з трьох обов'язкових складових: згоди сторін, предмета та підстави. При чому в залежності від характеру угоди предметом її могли бути як дія, так і річ (як матеріальний об'єкт зовнішнього світу), обидві ці позиції висловлювалися у романистиці [2, с.103-105]. Щодо предмету правочину виділялися дві основних вимоги: можливість та дозволеність. Можливість передбачала те, що предмет існує в принципі й його можна надати. Так, вимозі можливості не відповідає вигадана істота - гіппоцентавр, яку в принципі не можна придбати за договором чи будівля, що насправді знищена пожежею; якщо обіцяно фізично неможливе – побудувати багатопверховий будинок за один день [3, с.485]. Нажаль у сучасному праві такої вимозі щодо предмету договору як можливість нажалі приділяється небагато уваги. Очевидно, її не виділяють окремо виходячи з того, що сторони будуть керуватися засадою розумності, що відображено у ст.3 ЦК України й не укладатимуть договору з неможливим предметом. Хоча, на наш погляд, вимога про можливість предмету договору у договірному праві наразі має право на існування.

Дозволеність предмету договору передбачала, що надання за договором не має суперечити праву чи добрій вдачі [3, с.486]. Таке положення є вельми актуальним й у наш час. Адже домовлятися, наприклад, про продаж людини неможна, оскільки через негідний предмет договору (людина є суб'єктом права і не може бути об'єктом правочину), отже, він суперечить законові.

За давньоримських часів відрізняли наслідки, коли у договорі предметом виступала індивідуально визначена річ в одному випадку, й родова – в іншому. Так, казали, що якщо об'єктом надання були родові речі (genus), то істотним було визначення їх кількості та якості; тоді боржник міг за своїм ви-

бором здійснити заміну та надати кредитору вказану кількість таких речей. В цьому випадку неможливість виконання відсутня: родові речі ніколи не загивають. В інших зобов'язаннях мова йшла про індивідуально визначену річ (genus limitatum): об'єктом зобов'язання не може бути будинок взагалі, але може бути будь-який будинок, що належить певній особі; зазначення імені раба чи назви маєтку позбавляє визначення предмету договору родового характеру [3, с.490]. Ця думка знаходить своє підтвердження у працях ще одного дослідника давньоримського права, М.Х. Хутиза, який писав, що предмет правочину визнавався індивідуально (species) чи він визначався родовими ознаками (genus) [2, с.105]. Нажаль, сучасне законодавство не деталізує окремо предмет договору залежно від його індивідуалізації та ця класифікація збереглася на рівні класифікації речей незалежно від того, чи є вони об'єктом права власності чи предметом договорів. Отже, наразі немає, як у стародавньому римському законодавстві диференціації правових наслідків невиконання таких договорів. Так, неможливість виконання, що була за стародавнім римським правом деталізована і якщо предмет договору був родовим, не визнавалася, наразі не залежить від ступеню індивідуалізації предмету договору. У ст.607 ЦК України існує досить абстрактне й не деталізоване формулювання про те, що зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає. Щодо окремих випадків застосування цієї норми, суд в необхідних випадках очевидно має керуватися перш за все засадою розумності, що визначена у ст.3 ЦК України. Адже, наприклад, якщо трапилася пожежа й контрактант не може передати заготівнику врожай з поля, на якому знищено ячмінь, розумним буде спочатку з'ясувати, чи немає в контрактанта ячменю такої ж кількості та якості на іншому полі, яке він може передати заготівнику. Принаймні, такою логікою керувалися стародавні римляни, коли диференціювали не-

можливість виконання в залежності від ступеню індивідуалізації предмету договору й це видається розумним.

Уявлення щодо ціни як істотної умови оплатного договору не було єдиним за стародавнім римським правом. Так, Д.В. Дождев відзначає, що класичному праву невідома вимога щодо справедливої ціни (*listum pretium*). Лише за Диоклетіана з'явилася можливість відійти від контракту, якщо ціна була занижена більш ніж вдвічі. При цьому покупець міг зберігати контракт, запропонувавши справедливую надбавку до ціни [3, с.570]. Інший дослідник Стародавнього Римського права, І.Б. Новицький, навпаки, стверджує, що неможна було укласти договір купівлі-продажу, не домовившись так чи інакше відносно предмета і ціни, отже це є істотні (необхідні) частини цього договору [4, с.136]. Видається, що у сучасних умовах, коли в цивільному законодавстві закріплена засада справедливості, визначення справедливої ціни в оплатних договорах є необхідним, це має розглядатись як істотна умова таких договорів.

Стародавнім Римським правом регламентувався строк у правочинах. У літературі відзначається, що під строком розуміли додаткове волевиявлення, що обмежувало ефект правочину у часі. При цьому розрізняли початковий та кінцевий терміни в залежності того, вказувалося з якого моменту правочин призведе до повного ефекту (*ex die*) чи з якого моменту він втратить силу (*ad diem*) [3, с.178]. Це є важливим у тому контексті, що для всіх господарських договорів строк є істотною умовою, як це відзначається у літературі [5, с.5].

Багато уваги давньоримськими юристами приділялося помилкам щодо істотних умов договору. Розходження сторін щодо істотних умов договору: ціни чи чогось іншого каже про недійсність правочину купівлі-продажу (*Ulp., 28 ad Sab., D. 18,1,9 pr-2*) [3, с.147]. Отже, фактично визнавалася залежність чинності договору від домовленості за істотними умовами. З аналізу праць Д.В. Дождева

можна дійти висновку, що давньоримські юристи не були єдиними у думках про помилку у предметі договору як таку, що впливала на його чинність. В одному випадку така помилка нібито вела до нікчемності правочину: коли, наприклад, одна зі сторін, кажучи про раба Стиха мала на увазі іншого раба (скажімо, що мав таке ж ім'я) – І.3, 19, 23 [3, с.148]. В іншому разі, на думку, коли йшлося про продаж мідної покритої золотом речі, про що не знали обидві сторони, начебто помилки щодо істотної умови не було, адже на відміну від омани був взаємний характер неуявлення у правочині. Мова мала йти лише про відповідальність перед покупцем за вищу ціну, але сам правочин був чинним [3, с.149]. На думку інших давньоримських юристів вважався недійсним продаж посрібленого столу замість срібного навіть у тому випадку, коли продавець добросовісно помилявся [3, с.150]. Отже, казати про єдність думок щодо істотних умов договору та повну сформованість уявлень про них за часів Стародавнього Риму ще не доводиться, хоч слід зазначити про те, що певне їх розуміння за ті часи вже існувало.

Щодо дореволюційного права Російської Імперії, слід відзначити, що тут, крім давньоримських, іноді дещо формалістичних підходів до договору та його умов, почала також проявлятися деяка соціальна складова й це не дивно. Адже за давньоримських часів цінність життя людини не розглядалася в контексті природних прав й раба можна було навіть вбити. Щодо Російської Імперії, не намагаючись ідеалізувати, все ж слід відмітити деякі прогресивні зміни у цьому напрямку. Так, І.А. Покровський відзначав, що право не може санкціонувати договори про вбивство, про бунт проти влади тощо; це означало б знищення самого правопорядку [6, с.251]. Отже інтереси правопорядку впливали на визначення умов договору, зокрема, на вільне визначення його предмету, що було чітко сформульовано правниками у цивілістиці Російської Імперії.

Важливим на загальний сенс істотних

умов договору є погляд Г.Ф. Шершеневіча, який писав, що воля контрагентів має відповідати одна одній, якщо не в усіх, то в *істотних моментах* (виділено нами – І.З.), тобто таких, відсутність яких усуває саму можливість угоди [7, с.305]. Д.І. Мейєр висловлював близьку думку, що *необхідними частинами* (виділено нами – І.З.) правочину є такі його частини, без яких його неможна уявити [8, с.179]. Отже, вважаємо, такий загальний підхід до формування істотних умов договору є застосовним і у сучасному праві. Так, важко уявити будь-який договір без предмету, чи, наприклад, купівлю-продаж із розстроченням платежу без строку платежів. Це все є природні елементи для договору, які складають саму його сутність, отже вони мають в будь-якому випадку узгоджуватись сторонами й тому одержали назву істотних умов.

Щодо оплатних договорів у дореволюційному праві висловлювались думки, що істотною умовою оплатного договору виступає не лише предмет (річ чи право), але й ціна. Так, Г.Ф. Шершеневіч відзначав, що ознакою, яка характеризує майновий найм, є винагорода за користування та ця ознака настільки істотна, що її відсутність, згідно із самим законом, перетворює майновий найм на позичку [7, с.356]. Далі він писав, що речі відповідає сплата ціни, а гроші складають істотну умову купівлі-продажу. Ціна, вказана у договорі має бути визначеною. Невизначеність ціни робить договір купівлі-продажу недійсним [7, с.317-318]. Близька думка висловлювалася Д.І. Мейєром, який писав, що купівлю-продаж неможна уявити без ціни [8, с.180]. Отже, слід відзначити два важливих моменти. Перше, за дореволюційним російським правом купувати можна було не лише річ, але й право (за радянським ЦК УРСР 1963 року останнє не було поширене). Друге, ціна визнавалася істотною умовою купівлі-продажу поряд з предметом. Отже, слід визнати деяку рецепцію у сучасне цивільне право положень дореволюційного цивільного законодавства, зокрема, визначення мож-

ливим предметом договору купівлі-продажу не лише речей, але й деяких майнових прав.

Цікавою є думка Д.І. Мейєра, який за предметом договору визначав належність угоди до майнових відносин. Він вказував, що майновий характер предмету договору визначається можливістю оцінити його на гроші, оскільки майно у цивільному побуті має значення як відома цінність, мірою цінності у свою чергу є гроші; тому природно, що всі майнові відносини зводяться до грошової оцінки. Угода, що не надає можливості визначити її предмет на гроші, не є договором [9, с.157]. Втім, цю думку можна сприймати з відомою часткою умовності, адже деякі протизаконні «правочини» - продаж людини за гроші начебто мають грошову оцінку, втім, через свою протизаконність не можуть породжувати майнових прав та обов'язків.

Щодо поняття «істотні умови», очевидно, воно за дореволюційним російським правом не застосовувалося як таке. Маючи на увазі «істотні умови» у сучасному розумінні, у дореволюційному праві їх називали інакше: «істотні елементи», «істотні ознаки», «необхідні частини» правочину. Кажучи ж про «умови» тоді мали на увазі передусім *causa*. Так, у літературі тих часів зазначалося, що умовою є такі, що передбачаються наслідки правочину, що ставляться в залежність від настання чи ненастання в майбутньому відомої обставини. При цьому такий правочин має назву умовного [7, с.122]. У сучасному праві термін «умови» продовжує застосовуватись щодо *causa*, а також щодо умов договору, зокрема, істотних. Отже, бачимо у сучасному праві дещо поширене тлумачення категорії «умови». При чому щодо сучасної правової категорії «істотних умов договору» *causa* не має прямого відношення.

Школа радянського періоду чітко давала уявлення саме про «істотні умови договору» й саме ця категорія була буквально започаткована й втілена радянськими цивілістами, стала використовуватись саме за тих часів й зберігалася донині. Але це відбулося не від-

разу. Адже ще у п'ятидесяти роки минулого сторіччя К.А. Граве, І.Б. Новицький писали, що у оплатному договорі доручення ціна є істотною ознакою [10, с.269], безперечно, маючи на увазі те, що у сучасному праві назвали б терміном «істотна умова». Але інші вчені вже вживали поняття «істотних умов» договору. Так, С.М. Братусь писав, що ціна, як і предмет купівлі-продажу, є істотною умовою будь-якого договору [11, с.12]. Втім, згідно з законодавчим підходом за ранні радянські часи все ж йшлося про «істотні пункти» замість сучасних «істотних умов». Так, ст.130 ЦК РСФСР 1922 року встановлювала, що договір визнається укладеним, коли сторони висловили у такої, що вимагається законом форми згоду за всіма істотними його пунктами. У тієї ж статті було вказано, що істотними у будь-якому випадку, визнається предмет договору, ціна, строк, а також всі ті пункти, відносно яких за попередньою заявою однієї з сторін, має бути досягнуто згоди. Отже, важливо відзначити, що на відміну від чинного цивільного законодавства, перелік істотних умов договору був більш широким у першій радянській кодифікації й включав до себе, крім предмету, ціну й строк. Такий підхід радянського законодавства врят чи можна назвати безспірним, адже, в даруванні, наприклад, ціна не визнається (при даруванні нерухомості наразі є необхідною лише її оцінка для обчислення державного мита, податків тощо).

Слід відзначити, що безпосередньо поняття «істотних умов», що залишилось і досі у вітчизняній цивілістиці почали активно вживати після прийняття ЦК УРСР 1963 року (до речі, приблизно у той же час нова кодифікація цивільного законодавства відбулася й в інших республіках колишнього СРСР). Відтоді це поняття одностайно почало використовуватися й у академічній цивілістиці [12, с.362-363].

Висновки.

1. Активне вживання категорії «істотні умови» договору у цивілістиці розпочалося у період кодифікації 1963 року. До того, як у

дореволюційний (до 1917 р.) період, так і за ранні радянські часи замість «істотних умов договору» вживали інші, близькі за змістом категорії, такі як «істотні елементи», «істотні ознаки», «необхідні частини», «істотні пункти» договору.

2. За давньоримські часи та у дореволюційній Російській імперії категорія «умови» застосовувалась переважно у значенні *causa*. На відміну від цього у сучасному праві термін «умови» продовжує застосовуватись щодо *causa*, а також щодо умов договору, зокрема, істотних. Отже, бачимо у сучасному праві дещо поширене тлумачення такої дефініції як «умова».

3. За Стародавнім Римським правом виділяли таку вимогу до предмету договору як його можливість, тобто, що предмет існує в принципі й його можна надати. Очевидно, у сучасному праві таку вимогу окремо не виділяють виходячи з того, що сторони будуть керуватися засадою розумності, що відображена у ст.3 ЦК України й не укладатимуть договору з неможливим предметом. Втім, спеціальна вимога про можливість предмету договору у договірному праві наразі має право на існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудченко Д. Теорія договору: до історії виникнення та обґрунтування // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів ЄС. – Львів: ЛДУ, 2006. – С.103-104.
2. Хутыз М.Х. Римское частное право. - М.: Былина, 1995. -172 с.
3. Дождев Д.В. Римское частное право. - М.: Норма-Инфра, 1999. -784 с.
4. Новицкий И.Б. Римское право. -М.: Телис, 1995. -248 с.
5. Роїна О.М. Договори у господарській діяльності. -К.: КНТ, 2006. -678 с.
6. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. -М.: Статут, 2001. -354 с.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского

гражданского права (по изданию 1907 г.). - М.: Спарк, 1995. -556 с.

8. Мейер Д.И. Русское гражданское право. -Ч.1. (По 8-му изд., 1902 г.). -М.: Статут, 1997. -290 с.

9. Мейер Д.И. Русское гражданское право. -Ч.2. (По 8-му изд., 1902 г.). -М.: Статут, 1997. -455 с.

10. Курс Советского гражданского права.

Отдельные виды обязательств. -М.: Юридическая литература, 1954. -356 с.

11. Братусь С.Н. Советское гражданское право: В 2-х т. -Т.2. -М.: Юрид. лит. -1951. -496 с.

12. Гражданское право Украины: В 2-х ч. -Ч.1 /Под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. -Х.: Основа, 1996. -448 с.

Зозуляк І.І. Розвиток уявлень про істотні умови договору // Форум права. -2007. -№ 3. -С.136-141 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07ziiud.pdf>

Проаналізовано походження поняття «істотні умови договору», їх еволюційний розвиток у цивільному праві починаючи зі Стародавнього Риму, у дореволюційний (до 1917 року) період, аж до сучасного права. Систематизовано основні погляди, виявлено природу істотних умов договору з огляду на історичний досвід.

Зозуляк И.И. Развитие представлений о важных условиях договора

Проанализировано происхождение понятия «важные условия договора», их эволюционное развитие в гражданском праве, начиная с Древнего Рима, в дореволюционный (до 1917 года) период, вплоть до современного права. Систематизированы основные взгляды, выявлена природа важных условий договора, учитывая исторический опыт.

Zozuljak I.I. Development of representations about the important treaty provisions

The origin of concept «the important treaty provisions», their evolutionary development in civil law since Ancient to Rome, in pre-revolutionary (till 1917) the period, down to the modern right is analyzed. The basic sights are systematized, the nature of the important treaty provisions taking into account historical experience is revealed.